

Ірина Кучеренко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті аналізуються особливості трансформаційного процесу інституту держави в контексті викликів, які постали перед українським суспільством. Автор аргументує важливість трансформації суспільства за умов глобалізації. Окреслюється значення соціального капіталу як ключового чинника управління та розвитку українського суспільства.

Ключові слова: політична система, інститут держави, соціальна трансформація, управління, соціальний капітал.

Kucherenko I. Transformation of State institute as a factor of a social development. *The characteristics of the transformation process of State institute in the context of the key challenges faced the Ukrainian society are analyzed in the article. The author argues the importance of transformation of society under conditions of globalization. Value of social capital as a key factor in the management and development of Ukrainian society is defined.*

Keywords: political system, State institute, social transformations, management, social capital.

Стан політичної системи і комплекс взаємодій між її суб'єктами в певний період часу в політичному аналізі характеризує політична ситуація. Призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС викликало масові протести по всій Україні з переростанням у збройне протистояння, усунення Президента Віктора Януковича з посади, відновлення Конституції в редакції 2004 року, відставку низки міністрів і голів ОДА, формування нового уряду. Протистояння влади із прихильними до євроінтеграції опозицією та мирними громадянами викликало хвилю масових протестів як прихильників, так і противників євроінтеграційного курсу Української держави. Оскільки, як свідчать результати загальнонаціонального опитування, проведені в грудні 2012 року (проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова), 48% громадян вважали, що Україні слід вступати в Європейський Союз (29% були проти), а вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном підтримували 40% (37% – проти). В альтернативній постановці запитання «Яким інтеграційним напрямом має іти Україна: вступати до ЄС або Митного союзу чи не вступати в жодну з цих організацій?» 42% населення віддали перевагу ЄС, 32% – Митному союзу і ще 10,5% вважали, що Україна взагалі не повинна приєднуватися до цих організацій [1].

Складність ситуації викликана ще й геополітичними чинниками, оскільки події в Україні привертають увагу світової громадськості і входять до світових новин.

Таким чином, загострення політичної кризи в країні наочно свідчить про ослаблення державного контролю внаслідок дискредитації всієї системи влади: законодавчої, виконавчої, судової.

У цьому контексті своєчасним буде звернення до міркувань вітчизняного політолога С. Кононенка, який слушно наголошує та аргументує важливість політичного буття суспільства: «Політика є універсально-ціннісною суспільною діяльністю, перебуваючи над соціальними поділами та потребами окремих верств, груп, осіб...

Гомогенні соціуми (якщо такі можливі) не потребують окремої політичної системи, і якщо вони цілковито не ізольовані, то матимуть винятково зовнішню політику. Соціальна гетерогенність породжує політичні відносини, адже кожен із сегментів може перетворитися, за відсутності порядку й управління, на суб'єкта владного протистояння, владної конфронтації» [2, с. 38]. Таким чином, С. Кононенко висновує співвідношення суспільного, політичного і владного, внаслідок чого політика зумовлюється суспільною різноманітністю, в якій держава є ключовим інститутом політичного універсалізму та інституційного втілення загальносуспільних (універсальних) потреб, в у той час як сама інституція державності перебуває в точці перетину (синтезу) суспільної, політичної, владної сфер, уособлюючи універсалістське призначення політики в суспільстві. На думку С. Кононенка, держава є формою організації влади як інструменту політичної системи в усталеному суспільстві.

Неоднозначним, складним і суперечливим явищем характеризував інститут держави вітчизняний політолог С. Рябов [3, с. 41]. Він вважав, що головним, сутнісним завданням держави є збереження суспільної цілісності, захист життя людей, забезпечення можливостей для задоволення ними своїх потреб. Саме людська спільнота, на думку С. Рябова, потребує організуючого, регулюючого управлінського втручання держави.

В українському суспільстві, що втомилося від проблем перехідного періоду, постійних суперечок щодо можливості та доцільності імплементації «європейського шляху», потреба в ефективній та інноваційній управлінській діяльності є тим більш значимою, адже дозволяє розв'язати не тільки сучасні проблеми сьогодення, але й за допомогою нової моделі спробувати змінити на краще існуючі форми державної і суспільної діяльності, соціальні відносини різноманітних соціальних груп і прошарків – взаємовідносини між державою і громадянським суспільством в цілому.

Сучасні події в Україні позначені величезною потребою у відтворенні ефективної управлінської мережі, яка б створила нові можливості для імплементації інститутів інноваційного суспільства, мінімізувала соціальні конфлікти, вплинула на розв'язання проблем ефективності і справедливості, маралі і права, трансформацію неефективної економіки і подолання усіх викривлених форм

вертикальної підлеглих та насильства, несумісних з цивілізованими аналогами європейської правової держави.

Фокус зазначених проблем концентрується навколо проблеми гуманізації та олюднення сучасного управління як визначальної ланки, що здатна у своїх найкращих нормативних версіях синтезувати теорію та суспільну практику, стати формою зв'язку теоретичних моделей і практичного їх втілення. Отже, актуалізується потреба в створенні соціального капіталу: системі довіри до управлінської верхівки з боку суб'єктів громадянського суспільства, утворенні гуманістичної моделі управління як форми природного зв'язку між маніфестацією теоретичних моделей та їх інкорпорацією в практичне життя. «Соціальний капітал характеризує... довіра, норми та мережа цивілізованої взаємодії в суспільстві... Соціальний капітал сприяє розвитку кооперації в суспільстві» [4, с. 204]. В контексті цієї проблематики важливим є залучення комплексного виміру визнання між владою і суспільством, теоретиками і управлінцями-практиками. Так, президент Київської школи економіки П. Шеремета слушно звертає увагу на проблему в сучасному світі – це є проблема зростання [5, с. 16]. Суть її зводиться до двох теорій економічного зростання: екзогенна (зовнішня) та ендогенна (внутрішня). Перша стверджує, що причиною економічного підйому є зовнішні стосовно системи фактори, такі як накопичення капіталу та демографічне зростання. Друга пояснює економічне зростання такими факторами, як інвестиції в людину і людський капітал, інновації та знання. Розуміючи, звідки береться зростання, лідери країни, наголошує П. Шеремета, поклали б край будь-яким спробам фальсифікації виборів. Тому що така фальсифікація знищує соціальний капітал, а саме – суспільну довіру до країни та її інститутів.

Розмірковуючи над сучасними українськими реаліями політичного життя, стає очевидною відсутність в українських інститутах влади типової європейської сепарації між сферою приватного та публічного. Вона практично стала продовженням радянської спотвореної версії соціальної держави, цінністю якої були не ідеї соціалізму та комунізму, а уявлення про державу як єдину засаду суспільних благ, прав та обов'язків громадян. «Держава», що надає матеріальні блага, світло, тепло, виступала центральною радянсь-

кою цінністю, на яку орієнтувалися. Головною причиною того, що міцна держава стала однією з найвищих цінностей радянської епохи, був соціально-психологічний механізм ототожнення особистості з державою. Затвердження державної власності на всі багатства країни (в нашому випадку – СРСР), її ототожнення із загальнонародною було наслідком ототожнення всіх і кожного з державою, яка створювала ілюзію могутності та захищеності людини як частки одного цілого.

Не викликає сумнівів, що така владна система стає не тільки інститутом адміністративних важелів, рішення якого є імперативними для виконання, але й бере на себе обов'язок втілити в суспільне життя ідею нової публічної справедливості. Керуючись обов'язком патернальної опіки над власними підлеглими, управлінська бюрократична верства своїм адмініструванням, виконанням розподільчих функцій повністю поглинає волю людей до автономного самовияву, до власної приватної ініціативи. Таким чином, поширюється усвідомлення індивіда як залежної підпорядкованої жертви соціальних сил та обставин. Згідно з таким підходом особа як пасивний спостерігач і об'єкт управлінських рішень є неспроможною дати собі раду у своєму бутті без суцільної допомоги з боку зовнішніх підтримуючих і контролюючих її сил. В. Пуляєв та Н. Шеляпін вказують на такі основні ідеї та ціннісні орієнтації особистості, людей радянських часів: ідея соціальної справедливості та соціальних гарантій; ідея союзу братніх народів, що ґрунтується на загальних політичних та економічних інтересах у загальному соціокультурному просторі; ідея єдності особистого та загальнонаціонального добробуту [6, с. 77–78].

Безумовно, цінності пізнього радянського суспільства (як політичні, так і соціальні) несли на собі відбиток офіційної ідеології, специфічних радянських «традицій», радянської «міфології». Комуністична партія, застосовуючи доволі ефективний інститут соціалізації, формувала світосприйняття громадян СРСР. Така взаємодія ґрунтувалася на певній довірі населення країни до влади як гаранта стабільності та порядку. Цінності радянської системи були також результатом специфічного компромісу між реальними відносинами в суспільстві, ідеологічними догмами та патерналістською свідомістю.

Зворотним боком державного патерналізму стало формування так званого споживацького егоїзму (тут досить вичерпно представлена цінність – «добробут для себе») або «споживацького індивідуалізму», що розвивався в міру того, як тиск державного примусу щодо лояльних радянських громадян ставав більш слабким, а залежність пересічного споживача від держави залишалася.

Як бачимо, така модель в історичній перспективі довела свою нежиттєздатність і несумісність з вимірами демократичного світу. Саме тому наприкінці 1980-х рр. колишня система цінностей радянського суспільства почала «розмиватися»; переосмислювалися такі поняття, як особистість, держава, свобода, справедливість, демократія, права людини, гроші, – спочатку на рівні окремих людей – дисидентів, а вже потім і на рівні суспільства в цілому. Це стало початком тривалого процесу змін.

Разом з тим, досліджуючи та переосмислюючи тенденції суспільно-політичного розвитку людства в дусі теорії локальних цивілізацій, видатний британський історик Арнольд Дж. Тойнбі відзначив, що суспільство в своєму житті стикається з серією завдань, котрі воно і вирішує найбільш прийнятним для себе чином. Кожна така проблема – це виклик історії. За допомогою цих випробувань члени суспільства все більше і більше диференціюються. Щоразу одні програють, інші успішно знаходять рішення, але невдовзі деякі з рішень виявляються недосконалими в нових умовах, тоді як інші виявляють життєздатність навіть у змінених обставинах. Випробування слідує за випробуванням [7, с. 30].

У своєму фундаментальному дослідженні «Форми політологічного розуміння міжнародних відносин» С. Кононенко слушно констатує, що «Сучасна світополітична реальність витворена, структурована і розвинена саме державним актором. Безперечно, впродовж історії ця ключова політична інституція набувала різних форм: античної демократії, ранньофеодальної монархії, абсолютистсько-просвітницької та конституційної монархії тощо. Нині ж вона історично побутує переважно у формі національної держави. Проте соціологічна сутність цієї інституції залишається незмінною – це суспільний (головно політичний) інститут з монопольним правом на легітимне застосування насильства на певній адміністративній території» [2, с. 598]. Ґрунтовно досліджуючи об'єктивні

облаштування теоретичної сфери політичної науки загалом, С. Кононенко особливу увагу акцентує й на концепції «кризи національної держави», що відображає лише один з аспектів надскладного світополітичного процесу, в тому числі враховуючи те, що вона містить у собі чималий ідеолого-пропагандистський елемент. Водночас, посилаючись на авторитетних теоретиків «кризи національної держави», він вважає їхні міркування цілком слушними, навіть самоочевидними. Так, на думку Дж. Герца, держава вже не є тим «твердим ядром» міжнародної політики, яким вона була від часів Вестфальської мирної угоди. Сучасна криза держави полягає у неспроможності цієї інституції захистити власну територію від дії високотехнологічних засобів масового ураження (тобто бути «твердим ядром» чи «атомом» світової політики), що зумовлює необхідність звернення до колективно-безпекових форм оборони. Модерна територіальна держава є також надуразливою з погляду цілого спектра загроз – економічної блокади, ідеолого-політичного проникнення, військово-повітряних ударів, атомної зброї. Таким чином, на думку Дж. Герца, територіальна держава занепадає через свою об'єктивну неспроможність захистити власну територію.

Падіння інституції державності передрікає і такий сучасний теоретик, як М. ван Кревельд. На його думку, держава є лише однією з історичних форм урядування, що виникла у свій час – у свій час і зникне. Першою та визначальною властивістю інституції державності є її абстрактність, деперсоніфікованість, анонімність. Держава, за твердженням М. ван Кревельда, передусім характеризується тим, що вона не тотожна ані правителю, ані підданам, завжди залишаючись штучною особистістю – «корпорацією». Тому й найбільш придатним інструментом державного управління є бюрократія – так само анонімна, деперсоніфікована та абстрактна. Двома іншими властивостями інституції державності є суверенність і територіальність. На сьогодні інституція державності історично поступається іншим «корпораціям» – так само абстрактним, анонімним, деперсоніфікованим соціальним сутностям. Однак ці історичні наступники держави позбавлені (цілком або частково) суверенності й територіальності. Вони поволі витісняють інституцію державності або шляхом боротьби з нею, або через її відмову від своєї ключової ролі в політиці та історичний відступ з політичної арени. Держава,

на думку М. ван Кревельда, доживає свого віку в історії: вона перестала бути головним засобом організації та ведення воєн, оскільки докорінно змінилася природа цього явища міжнародних відносин – війни втратили масштабність, законність, стали (особливо після винайдення ядерної зброї) вкрай небезпечними; вона не має що дати своїм громадянам, визискуючи з них чим далі, тим більше, однак нічого не повертаючи навзаєм (підкреслено мною — *I. K.*); вона поступається під тиском технологічного прогресу своїми повноваженнями на користь міжнародних організацій та ширших регіональних об'єднань [2, с. 598, 599].

Цілком погоджуючись з С. Кононенко, мусимо визнати, що інститут сучасної національної держави зазнає впливу низки негативних факторів технологічного, економічного, політичного, військово-безпекового, ідеологічного та соціокультурного характеру, однак усі ці чинники не руйнують цей інститут, а лише його видозмінюють. Епохи біполярності й глобалізації зробили національну державу (щодо міжнародного середовища) відкритою, беззахисною, уразливою і залежною. Жодна модерна державність неспроможна самотужки дати відповідь сукупності міжнародно-середовищних викликів. Як наголошує С. Кононенко: «Водночас така історична зміна є історичним викликом інституційному механізму (тобто закликом до його перебудови), а не самому інституту. У нових міжнародних умовах національна держава зазнає суттєвих змін – змінюється організація влади, легітимуюча система, політико-адміністративна територіальність. Стосовно ж останньої, то цей інститут стає більше інструментом захисту інтересів та ідентичності політичної спільноти, аніж інструментом захисту певної території. Історичний виклик сучасній національній державі є викликом її трьом основним елементам – владі, легітимності, території» [2, с. 600].

Суспільно-політичні перетворення в Україні наприкінці 80-х – початку 90-х років певною мірою також можна характеризувати як своєрідний «Виклик історії», адже радянська система зазнала розпаду внаслідок тотальної делегітимізації, зневіри в цінностях комунізму, кризи радянсько-комуністичного типу індустріалізму. Тогочасні трансформації були фундаментальними та загальносистемними. Вони становили частину історичного процесу занепаду й

остаточного падіння комуністичної системи й Радянського Союзу як головного інституційного уособлення цієї системи.

Глобалізаційні процеси є джерелом постійних змін та викликів, у тому числі ціннісних. Будь-який сучасний соціум перебуває під всеосяжним впливом інформаційно-комунікативних технологій, які модифікують міжлюдські й міжсуспільні взаємовідносини – колективні й індивідуальні ідентичності. Глобалізація ще раз підтверджує, що трансформація буття неминуче змінює й саму ідеальну сутність людини – її світогляд, цінності, культуру. З іншого боку, зміна ціннісно-світоглядного виміру людини й суспільств неминуче призводить до змін в реальному соціальному бутті. Таким чином, не лише буття визначає свідомість, але й доволі часто навпаки – свідомість визначає буття.

Процеси соціальної трансформації максимально загострюють у суспільстві владне протистояння, яке за умов відсутності контролюючих та стримуючих механізмів (як нормативно-інституційних, так і ціннісних) може призвести до втрати транзитивним соціумом більшості ознак цивілізованості. Саме тому українське суспільство під час виборів Президента 2004 року постало ще перед одним «Викликом історії», коли загальновідомими стали сфальсифіковані результати президентських виборів. Тодішній хід подій: хвиля протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори увійшов в історію України під назвою «помаранчева революція».

Перед «Викликом історії» постали і останні події в Україні, пов'язані з призупиненням процесу підготовки до укладання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС – Євромайдан у листопаді 2013 року, та протистояння в Україні 18–20 лютого 2014 року. Під час масових протистоянь між силовиками та Євромітингувальниками загинули та постраждали люди.

Як бачимо, процес перебудови політичного устрою, системи, режиму, безумовно, супроводжується і переоцінкою цінностей та кризою моралі. Однак усі ці негативні ефекти можуть бути багаторазово перемноженими міжнародним контекстом, в якому вони виникають.

У цьому плані вельми позитивним є виникнення під час «помаранчевої революції», Євромайдану в листопаді 2013 року та про-

тистоянь 18–20 лютого 2014 року нових громадських рухів як важливого чинника подальшої державної демократизації суспільства та утворення демократичного горизонту прийняття рішень у владних структурах нашої держави. Нові громадянські рухи створюють можливості для утворення нового горизонту публічності, який сприяє подальшому розвитку правової соціальної державності в Україні як складової частини Європейського Співтовариства. Адже європейська форма соціальної держави, що сповідує принципи соціального визнання та здійснює свої цілі та принципи у формі правової державності, є запорукою якнайбільшої гуманізації суспільних відносин, розширення прав особистості і громадянина, що, власне, і має стати визначальним для майбутнього України.

1. Бекешкіна І. Українці віддають перевагу євроінтеграції [Електронний ресурс] І. Бекешкіна // Укрінформ. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/ukraiintsi_viddayut_perevagu_e_vrointegratsii__bekeshkina_1785194

2. Кононенко С. В. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин [Текст]: монографія / Сергій Кононенко ; Нац. акад. наук України, Держ. установа «Ін-т всевіт. історії Нац. акад. наук України». – К. : [б. в.], 2012. – 889 с.

3. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави [Текст] / С. Г. Рябов ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Тандем, 1996. – 239 с.

4. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсіс Фукуяма; [пер. з англ. В. Дмитрука]. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

5. Шеремета Павло. Дорога к процветанию. Что должно делать правительство Украины после смены режима / Павло Шеремета // Forbes. – Январь, 2013. – 128 с.

6. Пуляев В. Социальные ценности в системе российской национально-государственной идеологии / В. Пуляев, Н. Шеляпин // Социально-гуманитарное знание. – 2001. – № 1. – С. 69 – 79.

7. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сборник / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ.]. Е. Д. Жаркова. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 640 с.